

ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД У ПРАКТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 615.851: 331.101.4

ТИТАРЕНКО Тетяна Михайлівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор; завідувач лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

ОСОБИСТІСНЕ САМОКОНСТРУЮВАННЯ: ЦИКЛІЧНО-ПОСТУПАЛЬНА ДИНАМІКА

У статті показано зміну особистісних орієнтацій при самоконструюванні відповідно до класичної, некласичної та постнекласичної раціональності: у класиці превалюють орієнтації на полюс порядку, у некласиці – на полюс хаосу, у постнекласиці – на взаємодію хаосу-порядку. Життєвий шлях розглянуто як ритмічну послідовність циклів самоконструювання, що вибудовується особистістю спільно зі значущим оточенням. Визначено специфіку повторення циклів самоконструювання за принципом маятника від хаосу життя до порядку культури і у зворотному напрямку.

***Ключові слова:** особистісне самоконструювання, життєвий шлях, циклізація, хаос-порядок.*

Актуальність дослідження особистісного самоконструювання у масштабі людського життя не викликає сумнівів. Проблема полягає в необхідності пошуку нового розуміння особистісної динаміки, руху особистості життєвим шляхом у межах постнекласичної раціональності, при переході до культури постмодерну, де фіксується відмова від лінійної концепції часу, а суспільство починає характеризуватися як таке, що послідовно послаблює історичність, навіть втрачає її [2].

Метою статті є аналіз особистісної історії з урахуванням специфіки історичності у межах постнекласичної раціональності.

Завдання дослідження полягають, по-перше, у визначенні ролі хаосу і порядку в особистісному самоконструюванні; по-друге, у пошуку відповідності між особистісною динамікою і конструюванням власного життєвого шляху; по-третє, у формулюванні дефініції особистісного циклу та характеристики його ритмів.

Виклад основного матеріалу. На етапі постнекласичної раціональності, що виникає внаслідок четвертої глобальної наукової революції в останню чверть ХХ ст. [3; 10; 11], народжується якісно нова особистість, що перебуває у перманентному діалозі зі світом, постійно враховуючи його виклики і власні відповіді на них, безперервно змінюючись, перезавантажуючись, самоорганізуючись.

Постмодерна культура антропоморфна на відміну від модерної, техноморфної [4; с.46], і увага до людини в епоху постсучасності стає все більшою. Особистість вже не єдиний центр всесвіту, адже відмінюється окремість спостерігача і того, що він спостерігає, суб'єкт і об'єкт вже не можна чітко віддиференціювати один від одного [4; с.48]. Отже, особистість і світ перестають бути опозиційною діадою, радше нагадуючи сполучені посудини, в яких відбувається перманентне взаємоконфігурування [11].

Нерідко множинність інтерпретацій власного життя, минулого-теперішнього-майбутнього, характерна для постнекласичної раціональності, сприймається особистістю як хаос і, відповідно, викликає страх, тривогу, невпевненість.

Чим є хаос для особистості? Чому він викликає таке напруження і потребує додаткових адаптивних ресурсів? Можливо, тому, що його традиційно характеризують як бездонний, лютий, безформний, сліпий, тобто руйнівний, такий, в якому можна загубитися і пропасти. Але у роботах філософів Сходу можна знайти і зовсім інші трактування. Лао-цзи, наприклад, описуючи Дао-Шлях як начало, що дає життя і існування, підкреслював його невпорядкованість, безформовість, туманність, прихованість, утаємниченість [див. 8; с.31]. У даоській традиції первозданний хаос є втіленням інь (жіноче начало) і носить не руйні-

вний, а, навпаки, позитивно-креативний характер, символізуючи нерозчленованість, єдність світу. На відміну від хаосу порядок (ян – чоловіче начало) розглядається як застиглий, ригідний, такий, що наближається до смерті [див. 8; с.34-35].

Хаос, за Л.А.Марковою, не є випадковою сумішшю. Він розчиняє, хаотизує будь-яку консистенцію (реальність) у нескінченності. Завдання філософії – отримати консистенцію, не втрачаючи нескінченності, в яку занурюється думка. Хаос породжує плани і концепти в їхній особливості й унікальності, і в цьому ж хаосі розчиняється будь-яка індивідуальність, знищується своєрідність [7; с.8].

Коли ми говоримо про особистість, мається на увазі насамперед хаос її повсякденності з нескінченною кількістю елементів, що виникають і впливають несподівано. Самоконструювання як творчість з цього хаосу народжується, і цей процес не є революційним, тобто таким, що перериває поступальний розвиток. У філософському дослідженні Маркової «революцій немає, але немає й еволюції, яка «перемелювала» би всі результати революційної діяльності, вбудовуючи їх в еволюційний ряд, а тим самим і в логіку» [7; с.372].

У межах постнекласичної раціональності жорсткі детермінації наступної зміни траєкторії життєвого шляху насамперед попереднім станом відсутні. Нові життєві етапи вже не обумовлені попередніми, а вибудовуються зі стихії культурних, історичних, економічних, персональних контекстів.

Можна навіть стверджувати, що чергова траєкторія руху вперед інколи обирається цілком випадково з численних ризоматично сплетених життєвих обставин. Маються на увазі несподівані флуктуації в різних сферах життя, какофонія повсякденного знання. Минуле вже не треба революційно відкидати чи навіть руйнувати для того, щоб виникло нове майбутнє. Так само нове майбутнє механічно не виводиться з пережитого минулого за поступальною еволюційною логікою. Воно радше актуалізується, проступає, вимальовується з хаосу буднів, і в цій актуалізації відчутні як відцентрові, так і доцентрові інтонації.

У хаосі самопобудови якоюсь мірою втрачається потреба особистості у стабільності, тимчасово поглинаючись стрімкістю руху. До речі, за мобільність, рухливість, динамічність особистість має розплачуватися додатковими часовими, енергетичними, емоційними та іншими ресурсами. Крім того, снага до самозмін завжди поєднується з потребою самозбереження, самовпорядкування. «Між крайнощами заскнілості і гіпермобільності, - як пише Козловські, - необхідно знайти «золоту середину» [4; с.115]. І кожен з нас цього балансу шукає на різних етапах життя по-різному, відповідно до набутого досвіду і ситуацій, що складаються, схиляючись то до все більш закритої автономізації, то до відкритого діалогування з оточенням.

У психології ще немає відповідного дослідницького апарату для дослідження особистісної історії у постнекласичному її варіанті з послідовністю-непослідовністю, векторністю-циклічністю. І тому особливо зацікавлює координатна сітка для аналізу історико-літературних систем, запропонована Н.І.Лейдерманом. Він розглядає системи діахронні, що характеризують динаміку літературного процесу в хронологічних масштабах, і системи синхронні, що характеризують «якість» літературного процесу, його естетичну своєрідність [5; с.10-11].

Подібну сітку координат можна накинути на особистісну історію, відстежуючи співвідносність хронології особистісної динаміки та рівнів індивідуальної своєрідності, шаблі якості життєконструювання, що досягаються на кожному етапі. У діахронній мегасистемі кожний наступний вік включає в себе попередній за принципом «мотрійки», і все життя можна умовно поділити на великі ери, менші епохи, ще дрібніші етапи та маленькі періоди. Синхронна мегасистема фіксує якісні зміни життєпобудови, відповідні кожній ері, епосі, етапу чи періоду особистісного руху.

Сконцентрувавшись на діахронному процесі життєконструювання, спробуємо відшукати відповіді на запитання щодо його прогресивної послідовності. У чому для особистості, що конструює себе, прогрес? У досвіді, якого стає все більше? У старінні, яке насувається все ближче? «Релігії прогресу» поступово втра-

чають численні армії прихильників, вірних некласичним екзистенційно-гуманістичним поглядам. Адже велика кількість прожитих років не гарантує кращого самоконструювання, а прямолінійний рух вперед далеко не завжди обертається підвищенням якості життя та іншими прогресивними змінами.

До речі, прямолінійного руху як такого стосовно особистості не існує. Особистість змінюється відповідно до змін численних контекстів, в яких вона перебуває, в які більшою чи меншою мірою включається. Її життєвий світ, вона сама, її смисли аж ніяк не змінюються у вигляді лінійної прогресії. Її зміни Козловські пропонує називати органічними перетвореннями, протиставляючи їх технічним змінам. «Органічне і культурне зростання – це інтегроване зростання всіх часток організму і культури у часовій і просторовій гармонії, в узгодженості периферії і центру» [4; с.87]. Живий культурний контекст, на його думку, є полотном символів, артефактів, звичаїв, тлумачень, яке усвідомило себе і змінюється відповідно до культурних очікувань [4; с.87]. Відповідно ідентичність зберігається, утримується лише у перетвореннях, метаморфозах індивідуального «Я» [4; с.88].

Аналіз соціальних рухів, орієнтованих на розвиток культури і досягнення ідентичності, показує, що крайні праві сили, які прагнуть самотності націй, соціальних груп, статевих ролей, «впресовують» окрему людину у статичну ідентичність, що не відповідає її самості і життєвій ситуації у динамічному світі. Для лівих сил характерна протилежна тенденція: ідентичність стає вкрай плинною, «летючою». Її статеві, професійні та інші ролі вже не встановлюють кордони розкріпачення самості. Людина набуває свободу у будь-яких своїх виборах, проявах, часових вимірах, хоча час життя насправді короткий, коментує Козловські, і не дає змоги здійснити все, що передбачалося [4; с.90]. Екологічні, жіночі та інші сучасні рухи намагаються відійти від крайнощів правих і лівих і знайти простір для альтернативних життєвих траєкторій.

Слід підкреслити, що не лише соціально-політичні рухи, але й рух життєвим шляхом далеко не завжди є прогресивним, тобто рухом від нижчого до вищого, від гіршого до кращого.

Відповідно цей рух аж ніяк не можна назвати строго послідовним. Адже людське життя передбачає зупинки, повернення назад, апробування нових шляхів, які в результаті можуть привести як до розвитку, так і до особистісної руйнації.

І все ж кожна процесуальність передбачає можливість виділення стадій. Якщо говорити про стадії особистісного руху життєвим шляхом, то виникають закономірні запитання з приводу кордонів кожної стадії, їхніх хронологічних ареалів, способів завершення однієї стадії і початку наступної та загального вектору зміни стадій на «стрілі часу».

Існує певна відносно усталена історична послідовність зміни літературних жанрів, про яку пишуть філологи [5]. Відповідно, в історії особистості, що складається з підліткових, юнацьких нарративів та сюжетних текстів, що складаються у зрілому віці, також можна виокремити історії про себе, жанри яких змінюються від підлітково-героїчного до юнацькі-ліричного та зріло-прагматичного.

Стадіям особистісної динаміки відповідають різні модуси свідомості. За В.І.Тюпою, існують чотири таких модуси: «ми-свідомість» – дорефлексивна примітивна свідомість, «він-свідомість» – авторитарна рефлексивна свідомість, «я-свідомість» – зациклена на собі, ізольована романтична свідомість та «ти-свідомість» – конвергентна свідомість, що передбачає здатність думати про себе як про іншого [див. 5].

Можна передбачити, що способи життєконструювання дійсно відповідають певним стадіям, що змінюються від «ми» до «ти», але навіть ця логіка руху виглядає трохи спрощено-лінійно. Зрозуміти, що ж буде далі або чим все це закінчиться, за цією логікою практично неможливо. І тут виникає спокуса звернутися до популярної у мистецтвознавстві, соціології, філології ідеї циклізації.

Певний цикл в історії особистості може розглядатися як сукупність відповідних процесів життєконструювання, що утворює відносно завершене коло розвитку, яке триває протягом певного проміжку часу. Це період від однієї особистісної кризи до іншої з власною траєкторією розвитку від зародження через

кульмінацію до завершення. У кожному циклі продукуються життєво важливі для особистості смисли, нові способи інтерпретації набутого досвіду.

Відповідно до гіпотези Д.Чижевського (американського славіста, роботи якого активно використовували Д.С.Лихачев, І.П.Смірнов, Ю.М.Лотман, Г.С.Кнабе), певні мегасистеми, які він назвав «великими стилями», змінюються циклічно [див. 5; с.18-19]. Для нас важливо, що автор підкреслював наявність різних ритмів повторення, що домінують по черзі: від пошуку єдності до пошуку складності, від тяжіння до завершених форм до пошуку свободи, що проявляється у повній відсутності форми – безформовості.

Згадується Ю.М.Лотман, який теж диференціював статичні періоди і періоди динамізації, аналізуючи розвиток літератури [6]. У статичні періоди гіпертрофується зв'язок із позатекстовою реальністю, семіозис якої звернений на семантику, а у періоди динамізації панує тенденція замкнутися у певному ізольованому семантичному світі, що відкриває свободу гри моделями і класифікаціями.

Безсумнівно, рухаючись життєвим шляхом, особистість теж підпорядковується певним ритмам самоконструювання. Відносно статичні і далекі від хаосу періоди життя змінюються періодами стрімко динамічними, трансформаційними, які не завжди можна називати кризовими. Що ж лежить в основі цих ритмів? Чи відбувається зміна циклів випадково? Чи готується попереднім етапом життєконструювання?

На думку Н.Л.Лейдермана, семантичною основою зміни циклів є фундаментальна опозиція Космосу - Хаосу [5; с.25]. Відомий культуролог Г.С.Кнабе говорить про два протилежних магнітних полюси, якими є Життя [повсякденність – Т.Т.] і Культура. Життя, за Кнабе, є процесом стихійного, неформалізованого існування, тоді як культура є відрефлексованим й упорядкованим досвідом, переведеним в систему норм, канонів і кліше. Деякі художники більше тяжіють до полюсу життя з його стихійністю, неприборканістю, а інші – до арсеналу культурного досвіду [див. 5; с.20-21].

Так само певні типи особистості є більш консервативними, усталеними, прогнозованими, а інші – більш імпульсивними, неорганізованими, хаотичними. Перші радше орієнтуються на вже набутий досвід, на нормативи, правила, закони, тоді як другі відкриті несподіваним впливам, випадковим ситуаціям. Якщо для перших домінантним часом життя стає узвичаєне минуле, то для других – неочікуване теперішнє з його «тут-і-тепер» ефектами. Але в даному контексті для нас важливо не будувати статичні особистісні типології, а побачити відповідні динамічні стадії у процесі побудови життєвого шляху, що переживаються практично кожним.

Отже, подібну дихотомію, безумовно, можна побачити в особистісному життєконструюванні з пульсацією хаосу, що його безперервно продукує живий субстрат життя, і порядку, який концентрується у більш застиглий і відчужений, унормованій культурі. Особистість постійно рухається між цими двома крайностями, що домінують, змінюючи одна одну. Лише час від часу вона може ставити перед собою ясні, конкретні, досяжні цілі, а потім ця продуктивність змінюється на невизначеність, тимчасову пасивність, навіть апатію, розчарування. І без такої пульсації неможливими були б напружені пошуки нових смислів, цінностей, траєкторій руху вперед.

В особистісній історії можна простежити періоди, коли переважають чіткі, тверді, симетричні рамки життєпобудови, задані певними загальноприйнятими культурними нормами, і періоди, коли симетрія зміщується і починає домінувати невизначеність, хаотична мноозначність повсякденності. Спокійні періоди терпіння і збалансованості змінюються бурхливими періодами ризикованого пошуку нових балансів. Почуття відносної завершеності професійних, сімейних чи якихось інших пошуків, почуття суб'єктивної задоволеності життям переростають в енергійне заперечення звичного минулого і ризикований пошук нових практик, обріїв, перспектив.

Якщо певний магнітний полюс – хаотичного життя чи впорядкованої культури – чомусь надмірно довго домінує, на

іншому полюсі поступово визріває готовність втрутитися, взяти ініціативу у власні руки.

Говорячи про особистісний рух життєвим шляхом, слід, напевно, відстежувати крім хронологічної послідовності певних циклів і їхню відносну повторюваність за принципом маятника. Хаос-космос, життя-культура, гламур-дискурс миготять, пульсують у певному індивідуалізованому ритмі. Відповідно чергуються і практики життєконструювання.

Від чого залежить чергування цих ритмів? На думку філософа, фізика, синергетика В.Г.Буданова, на кожному рівні системи домінує один екзогенний чи ендогенний ритм-водій [мовою синергетики – параметр порядку], що універсальним чином породжує багатий спектр інших ритмів системи. Спочатку гармонійний, цей ритм поступово набуває переривчастого характеру, що створює можливість численних інтерпретацій у нашому випадку чергових циклів особистісного життєконструювання [1].

І хоча ідея ритму-водія є, безумовно, цікавою, навряд чи правомірно говорити, що існують ендогенні і екзогенні ритми чергування хаосу і порядку, які задаються інколи особистістю, а інколи – її оточенням, соціумом, зовнішніми умовами. Адже сучасна особистість вже не існує поза життєвою ситуацією, поза діалогом зі світом, і тому її ритми є водночас ендогенно-екзогенними.

Коли ми прагнемо у власному житті порядку, гармонії, ладу, у наших самоідентифікаціях, комунікаціях, інтерпретаціях панують спокійно-зважено-усталений космос, культура, порядок з їх стабільними смислами. У такі періоди особистість інтегрується, накопичує ресурси, набуває більшої цілісності, адаптивності. Коли ж прокидається бурхливо-радісно-тривожний хаос, ми починаємо шукати розкутості, спонтанності, звільнення від регламентацій, і наші самоідентифікації, комунікації, інтерпретації спрямовуються на руйнацію старих і пошук нових смислів. На цих етапах особистість стає динамічнішою, креативнішою, відкритішою, контекстуальнішою.

Системи, які історично розвиваються, мають більшу складність навіть порівняно з системами, що саморегулюються, а особистість, безумовно, належить до таких систем. Із плином часу вона формує нові рівні своєї організації, змінює ризоморфну структуру. Складні зміни відбуваються зі зворотністю-незворотністю самих процесів розвитку.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Згідно з теоретичним завданням, пов'язаним із визначенням ролі порядку і хаосу в особистісному самоконструюванні, показано, як саме змінюються особистісні орієнтації відповідно до класичної, некласичної та постнекласичної раціональності. Якщо класична особистість насамперед освоює полюс порядку, а некласична підкорює полюс хаосу, то постнекласична не цікавиться жодним із цих полюсів поза його взаємодією з протилежним. Лише діалог життя й культури, хаосу і порядку стає полем особистісного життєконструювання.

Відповідно до завдання пошуку відповідності між особистісною динамікою і конструюванням власного життєвого шляху пропонується використання популярної в гуманітарних науках ідеї циклізації. Життєвий шлях у цьому контексті виглядає як ритмічна послідовність циклів самоконструювання, що вибудовується особистістю спільно зі значущим оточенням, професійним і приватним, реальним і віртуальним.

Згідно завдання визначення особистісного циклу цей цикл характеризується як сукупність взаємопов'язаних процесів особистісної динаміки, що утворюють відносно закінчені кола побудови себе і свого шляху. Такі цикли мають тенденцію повторюватися за принципом маятника, тяжіючи чи то до хаосу життя, чи до порядку культури. Ритм повторення, який потребує додаткового вивчення, може бути як відносно гармонійним, так і далеким від гармонії – переривчастим.

Перспективним є також даліше дослідження взаємозв'язку синхронного і діахронного режимів особистісного самоконструювання та визначення ролі комунікативних практик у побудові життєвого шляху.

Список використаних джерел

1. Буданов В.Г. Метод ритмокаскадов: о фрактальной природе времени эволюционирующих систем //Московский международный синергетический форум // Электронный ресурс // Режим доступа: www.intelros.ru
2. Джеймисон Ф. Постмодернизм, або Логіка культури пізнього капіталізму/ Пер. з англ.- К. : «Курс», 2008. – 504 с.
3. Зинченко Ю.П. Типы рациональности в развитии научного психологического знания: классика, неклассика, постнеклассика / Ю.П.Зинченко // Материалы 5-ого съезда Российского психологического общества.- В 3-х томах.- Т.1.– М.,2012. – С.19-21.
4. Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития : [Пер. с нем.] – М. : Республика, 1997.– 240 с.
5. Лейдерман Н.Л. Историко-литературные циклы на «стреле времени» // Русская литература XX-XXI веков. Направления и течения.- Вып. 11. – 2009. – ГОУ ВПО «Уральский государственный педагогический университет». – Екатеринбург.– С. 8 – 42.
6. Лотман Ю.М. Асимметрия и диалог // Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб., 2000. – С. 591 – 603.
7. Маркова Л.А. Философия из хаоса. Ж.Делез и постмодернизм в философии, науке, религии. – М. : Канон, 2004.– 384 с.
8. Маслов А.А. Китай: Укрощение драконов. Духовные поиски и сакральный экстаз. М. : Алетейа, 2006.– 480 с.
9. Пятигорский А. М. О постмодернизме // Пятигорский А. М. Избр. труды. М. : Языки русской культуры.– 1996. – С.362 – 368.
10. Степин В.С. Теоретическое знание.- М. : Прогресс-Традиция. – 2003. – 744 с.
11. Титаренко Т.М. Впливи сучасності на самоконструювання особистості // Соціальна психологія. – 2009. – №2. – С. 3–11.

Титаренко Т.М.

ЛИЧНОСТНОЕ САМОКОНСТРУИРОВАНИЕ: ЦИКЛИЧНО-ПОСТУПАТЕЛЬНАЯ ДИНАМИКА

В статье показана смена личностных ориентаций при самоконструировании в соответствии с классической, неклассической и постнеклассической рациональностью: в классике преобладают ориентации на полюс порядка, в неклассике – на полюс хаоса, в постнеклассике – на взаимодействие хаоса-порядка. Жизненный путь рассмот-

рен как ритмическая последовательность циклов самоконструирования, выстраиваемая личностью совместно с значимым окружением. Определена специфика повторения циклов самоконструирования по принципу маятника от хаоса жизни к порядку культуры и в обратном направлении.

Ключевые слова: личностное самоконструирование, жизненный путь, циклизация, хаос-порядок.

Tytarenko T.M.

**PERSONAL SELF-CONSTITUTING:
CYCLICAL – TRANSLATORY DYNAMICS**

Changes of self-orientations in process of personal self-constituting from classical through non-classical to post-classical rationality are shown. The focus on the pole of order prevails in the classical perspective, non-classical rationality focuses on the chaos and the interaction between the chaos and the order is at the centre of attention in post-classical frame. Life-way is treated as a rhythmical sequence of cycles of self-constitution which are lined up by the personality jointly with the significant environment. The peculiarity of reiteration of self-constituting cycles is identified as a swing of the pendulum from the chaos of life to the order of culture.

Key words: self-constituting, life-way, cyclization, chaos, order.

Надійшла до редакції 29.10.2012 р.